

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील जनवचनांचा

सामाजिक प्रभाव

The social impact of the 'Janvachana' in the literature of Rashtrasant Tukdoji Maharaj

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नाव सर्वत्र आदराने घेतले जाते. लेखन, काव्य, भजन, भाषणातून त्यांनी जनजागृतीचे कार्य केले. महाराजांनी स्वातंत्र्यचळवळीसाठी रचना केल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लढाईत तुरुंगवासही भोगला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर किंवा परिवर्तन करण्यासाठी लिखाण केले तसेच भजनाच्या कार्यक्रमांतून प्रयत्न केले. राष्ट्रसंतांच्या विचारांतून, भाषणांतून, लेखनातून, काव्यातून समाजिक प्रबोधनाकरिता निर्माण झालेल्या जनवचनांना अपार मूल्य आहे. अगदी साध्यासोप्या भाषेतून, हिंदी किंवा मराठीतून समाज प्रबोधनासाठी व्यक्त झालेल्या या जनवचनांना आज आत्मसात करण्याची व आचरणात आणण्याची नितांत गरज आहे. त्यांची जनवचने ही नवा सशक्त व सुयोग्य प्रगत समाज घडविणारी आहेत.

The name of Rashtrasant Tukadoji Maharaj is revered everywhere. He created awareness through writing, poetry, hymns and speeches. Maharaj designed for the freedom movement. He also suffered imprisonment during the war of independence. After independence, he wrote for the transformation of Swarajya into Surajya and also tried through bhajan programs. The promises made for social awakening through the thoughts, speeches, writings and poetry of Rashtrasant have immense value. Today, there is an urgent need to assimilate and put into practice these public expressions expressed in simple language, Hindi or Marathi for social enlightenment. His promises are to build a new strong and well-developed society.

बीजशब्द

राष्ट्रसंत, जनजागृती, भजन, जनवचने, समाज

विषय विवेचन

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नाव सर्वत्र मोठ्या आदराने घेतले जाते. अशिक्षित, अंधश्रद्ध, गरीब, पीडित लोकांमध्ये त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणावर जागृती करून सुधारणा करण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. लेखन, काव्य, भजन, भाषणातून त्यांनी जनजागृतीचे कार्य केले.

राष्ट्रसंतांचा जन्म गरीब मातापित्याच्या घरी १९०९ साली झाला. वडील शिवणकाम करायचे तर आई दळणकांडण करून संसाराला हारभार लावायची. अशा अशिक्षित घरात मार्गदर्शनाअभावी राष्ट्रसंत म्हणजेच माणिक चौथीपर्यंत शिकले. स्वयंप्रेरणेने ते भजने करू लागले. १९२९ मध्ये म्हणजेच त्यांच्या वयाच्या विसाव्या वर्षी त्यांची हिंदी भजनेही लोकप्रिय झाली. १९३६ मध्ये महात्मा गांधींनी त्यांना आपल्या सान्निध्यात राहण्याचा आग्रह केला. त्यावेळी दररोज सायंकाळी आश्रमातील प्रार्थना झाल्यावर तुकडोजी महाराज महात्मा गांधींना भजन म्हणवून दाखवत. एकदा गांधीजी भजनात इतके तल्लीन झाले की त्यांचे मौनव्रत तुटल्याचेही त्यांना भान राहिले नाही.

आपल्या भाषणातून, भजनातून, लेखनातून जनजागृती करतानाच तुकडोजी महाराजांनी स्वातंत्र्यचळवळीसाठी रचनाही केल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लढाईत त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर किंवा परिवर्तन करण्यासाठी श्री गुरुदेव मासिकातून लिखाण केले, भजनाच्या कार्यक्रमांतून प्रयत्न केले आणि भाषणेही दिली. सामान्य जनतेला, भाविकांना त्यांनी केलेले मार्गदर्शन अतिशय महत्त्वाचे ठरले. १९५५ साली जपानमधील विश्वशांती संमेलनात ते अठरा देशांचे मार्गदर्शक होते. आजही त्यांची सामुदायिक प्रार्थना सर्वत्र आदराने म्हटली जाते.

राष्ट्रसंतांच्या विचारांतून, भाषणांतून, लेखनातून, काव्यातून समाजिक प्रबोधनाकरिता निर्माण झालेल्या जनवचनांना अपार मूल्य आहे. अगदी साध्यासोप्या भाषेतून, हिंदी किंवा मराठीतून समाज प्रबोधनासाठी व्यक्त झालेल्या या जनवचनांना आज आत्मसात करण्याची व आचरणात आणण्याची नितांत गरज आहे.

‘भक्ती भी न अनाडी हो । विवेक आगू पिछाडी हो ॥’

माणसाने भक्ती अवश्य करावी; परंतु अंधश्रद्धेने नाही तर विवेकशीलतेने. राष्ट्रसंत अंधश्रद्धेच्या विरोधात होतेच. त्यांच्या या वचनामुळे समाजावर त्याचा सकारात्मक परिणाम दिसू लागला होता. अंधश्रद्धेप्रमाणेच माणसांमधील दुर्व्यसनांवरही त्यांनी हल्ला केला.

‘दुर्व्यसनी—सम शत्रू नही । सद्गुण के सम मित्र नही ॥’

दुर्व्यसने आपले शत्रू मानावे तर सेवाभाव, सद्गुण हेच आपले मित्र असतात, ही जाणीव त्यांनी जनसामान्यांना करून दिली. दुर्व्यसनांनी माणसाचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते, ही जाणीव माणसांमध्ये रुजू लागली. दुर्व्यसनांपासून आणि दुर्व्यसनी लोकांपासून दूर जाऊन माणसाने आपले आयुष्य सेवेत घालवावे, असे ते म्हणत.

‘सत्ता की आयू न बडी । सेवा की ध्वज सदा खडी ॥’

सत्ता ही फार काळ टिकत नसते; पण सेवा मात्र नित्य स्मरणात राहते. सेवेचा ध्वज सदा फडकत असतो, म्हणून त्यांनी जनतेला सेवेचे महत्त्व पटवून दिले. सत्तेचा गर्व कधीही करू नका असे त्यांचे सांगणे होते.

‘राजपाट भी हट जाते । चरित—हिन जब दट जाते ॥’

चरित्रहीनांच्या हाती सत्ता गेली तर ती अधिक दिवस राहणे शक्यच नाही. सत्तेतील नेत्यांप्रमाणेच समाजातही मतलबी माणसे असतातच. आपल्या स्वार्थासाठी गोड बोलून काम करणारे आणि सेवेचा आव आणणारे यांच्यामधील फरक त्यांनी जाणला होता.

‘मतलब से मीठे बोले । वहि होते है जहरीले ॥’

स्वार्थासाठी गोड गोड बोलणारी माणसे विषाप्रमाणे घातक असतात. अशा माणसांवर कधी विश्वास ठेवू नये. विश्वास ठेवण्यासारखी मोजकीच माणसे या जगात असतात. त्यापैकी माता—पिता, गुरू आणि सज्जनांचे ते उदाहरण देतात.

‘माता—पिता सज्जन गुरु जन । उनसे कपट न हो किसी क्षण ॥’

आई, बाबा, गुरू आणि सज्जन मंडळी कधीही कुणाशी कपट करीत नाहीत. त्यांच्यावर आपण डोळे झाकून विश्वास ठेवू शकतो. त्यांच्याजवळ जे असतं ते आपल्याला कुठलाही स्वार्थ न बाळगता देऊन टाकतात. आई—बाबांनी तर जन्मच दिलेला असतो; पण ज्ञानी गुरूही आपल्या शिष्यांना निस्वार्थ ज्ञान देतात. ज्ञान प्राप्त करणाऱ्याने मात्र गर्व करू नये, असेही ते सांगतात.

‘ज्ञानी को अभिमान भया । समझो उसका प्राण गया ॥’

ज्ञानी असणे तशी कौतुकाची गोष्ट; पण आपल्या ज्ञानाचा वृथा अभिमान बाळगणे व्यर्थ आहे. ज्ञानी माणसाजवळ नम्रता असावी, तरच त्याच्या ज्ञानाला अर्थ राहतो.

व्यक्तिमत्त्व विकासावर आज आपण चर्चा करतो. राष्ट्रसंतांनी प्रत्येक व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास कसा होऊ शकतो, हे तेव्हाच सांगितले होते. समाज एका योग्य मार्गावर जाण्यासाठी व्यक्तीपासून सुरुवात गरजेची असते.

‘अवगुण अपनेही देखो । उन्हे हटाने को सिखो ॥’

येथून ते प्रारंभ करतात. ‘अपनी कमाई खाना है । दुसरोंपर नहीं जिना है ॥’ हे जनमानसाला पटवून देतात. पुढे आयुष्यात चढउतार येतच असतात. कठीण प्रसंगीही माणसाने योग्य मार्गच अवलंबिला पाहिजे. कुणाचीही फसवणूक करता कामा नये.

‘मोल मजदुरी पसन्द करो । पर किससे धोखा न करो ॥’

एखाद्या ध्येयाने प्रेरित माणसाने मेहनतीने, जिद्दीने, कष्टाने आपल्या निश्चयाप्रत झोकून दिले पाहिजे, तरच यश प्राप्त होते, असे ते नेहमी सांगत. ‘जिनके घर आलस्य नहीं । लक्ष्मी का है बास वही ॥’ असे ते ठामपणे सांगत.

‘वही क्रांती कर सकता है । जिसका निश्चय टिकता है ॥’

निश्चयपूर्वक काम करणाराच कोणतेही कठीण काम पूर्ण करू शकतो. प्रसंगी क्रांतीही करू शकतो. केवळ जन्माला आला आणि नुसताच स्वतःसाठी जगला तर त्या जीवनालाही काही अर्थ नाही.

‘कोई ऐसा काम करे जग में । मर जाये, पर नहि कीर्ति भुले ॥’

माणसाने आयुष्यात असे काम करावे की मृत्यूनंतरही त्याची कीर्ती दरवळत राहावी. जो स्वतःच्या हिमतीवर कार्य सुरू करतो तो कधीच अडून राहत नाही. अशा योग्य मार्गावर चालताना संगतही चांगली असावी लागते, त्याकरिता –

‘शत्रु वही जो बहकावे । मित्र वही पथपर लावे ॥’

किंवा

‘शान न अपली कपडोंपर । बल्की अच्छी संगतपर ॥’

अशा वचनांतून ते युवापिढीला चांगले मित्र, योग्य संगत याची महती पटवून देतात.

राष्ट्रसंतांचे विचार म्हणजेच खरी जनवचने आहेत. माणसाने जीवन कसे जगाचे याचे सुंदर विश्लेषण त्यांनी त्यांच्या रचनांमधून केले आहे. अगदी छोट्या छोट्या गोष्टीही ते सोप्या भाषेतून समजावून सांगतात,

‘नित्य प्रति व्यायाम करे । कभी न वह बिमार गिरे ॥’

अशा शब्दांतून त्यांनी व्यायामाचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे, तर हावरटपणावर किंवा लोभावर टीका करताना महाराज म्हणतात,

‘क्यों खाना इतना खाना । चुरण लेकर पचवाना ॥’

‘थोडा भोजन लज्जत का । अधिक खाना हुज्जत का ॥’

‘अधिक मिलेपर ‘भोग’ नहीं । कभी उन्हींको ‘रोग’ नहीं ॥’

जे प्राप्त झाले, त्यात आनंद मानावा. आवश्यकतेपेक्षा अधिक प्राप्त झाले तर भोगी, विलासी वृत्तीकडे जो जात नाही, त्याला कधी कुठली बाधा होत नाही.

अशाप्रकारे राष्ट्रसंतांनी त्यांच्या जनवचनांतून सगळ्यांच्याच डोळ्यात अंजन घातले आहे. मुळातून त्यांचे साहित्य वाचताना जे समाधान मिळते ते अशा शब्दांतून व्यक्त करणे शक्यच नाही. भरकटत चाललेल्या समाजाला योग्य मार्गावर आणण्याचे काम संतांनी केले. समाज घडविण्याचे खरे कार्य त्यांनी केले. तरी तुकडोजी महाराज जनतेला सांगतात की,

‘सन्त न बैठे बजार में । वो रहते सद्विचार में ॥’

राष्ट्रसंतांच्या अशा शिकवणीला तर तोडच नाही. सतराव्या शतकातील प्रचंड दुष्काळी काळ, पुढे झालेली परकीय आक्रमणे आणि अठराव्या शतकातील इंग्रजांच्या आगमनानंतर निर्माण झालेली समाजाची विपन्नावस्था या सर्वांतून माणतातील माणुसकी टिकवून ठेवण्याचं, समाजाला एकसंध ठेवण्याचं कार्य प्रत्येक काळात संतांनीच केलं. पारतंत्र्यातील विस्कटलेली सुयोग्य समाजाची घडी जागेवर आणण्यासाठी ज्या संतांनी महनीय कार्य केले, त्यात विसाव्या शतकात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना अग्रभागी ठेवावे लागते. त्यांची जनवचने ही नवा सशक्त व सुयोग्य प्रगत समाज घडविणारी आहेत, हे मात्र निश्चित!

संदर्भ ग्रंथ

१. मांडवकर, डॉ. भाऊ, राष्ट्रसंतकी जीवनझाँकी, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९५४, द्वितीयावृत्ती १९८०, तृतीयावृत्ती २००४

२. मांडवकर, डॉ. भाऊ, राष्ट्रसंतांच्या आठवणी, भाग १ ला, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १९५५, तृतीयावृत्ती

३. मांडवकर, डॉ. भाऊ, राष्ट्रसंतांच्या आठवणी, भाग २ रा, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १९५८, तृतीयावृत्ती २००३

४. मांडवकर, डॉ. भाऊ, तुकारामाची रांडापारे, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १९६८

५. मांडवकर, डॉ. भाऊ, राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि स्वातंत्र्याची चळवळ, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १९७१

६. मांडवकर, डॉ. भाऊ, संत तुकडोजी, सेवा प्रकाशन, अमरावती, द्वितीयावृत्ती २००४

७. मांडवकर, डॉ. भाऊ, तुकडोजींचे सान्निध्य, सेवा प्रकाशन, अमरावती, द्वितीयावृत्ती २००४

